

УДК 34 (3/9) (477) "16/17"

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ГУМАНІЗМ ЯК ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Ліліана Шевчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: liliana.shevchuk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-0502-8251*

Статтю присвячено аналізу таких ціннісних орієнтирів правосвідомості та правової культури Гетьманщини, як справедливість та гуманізм. Обґрунтовано їхню тяглість, зв'язок з попередніми епохами та наступність для майбутніх поколінь.

Зміст аксіологічних орієнтирів правосвідомості та правової культури Гетьманщини ілюструється через аналіз нормативно-правових актів, пам'яток правової думки, поетично-публіцистичних творів, народної творчості. Зокрема, це Кодекс 1743 року «Права, за якими судиться малоросійський народ», Інструкція судам гетьмана Д. Апостола 1730 року, політико-правовий трактат випускника, а згодом і викладача Києво-Могилянської академії Михайла Козачинського «Філософія Арістотеліканства» (1744 року), твори українського філософа, поета, козака Семена Климівського «Про правосуддя начальних та бадьорість їхню» та «Про смирення найвищих» (1724 року). Народна творчість представлена українськими прислів'ями та приказками, які дають уявлення про буденний рівень правосвідомості, про відчуття, погляди, уявлення українців щодо права, його значення та ціннісних параметрів.

За результатами дослідження зроблено висновок про те, що в правовій системі Гетьманщини чітко відстежується спадкоємність ціннісних маркерів на рівні усіх її складових частин, у тому числі і правосвідомості та правової культури. Уявлення, відчуття, оцінки, погляди, теорії, ідеї представників українського соціуму щодо справедливості та гуманізму, як на ту епоху, були доволі прогресивними і відображали європейський стиль мислення.

Ключові слова: українська державність, право, правосуддя, правова система, аксіологія.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.76.071>

Вагомого значення в надзвичайно складних умовах євроінтеграційного вектору руху України на сучасному етапі набуває питання тяглості українського права та державотворчого процесу. Збереження та захист цінностей, генетично властивих українському народу, вольових якостей борця за право «бути і жити», набутих у процесі тривалого історичного розвитку під впливом боротьби за власну національну державу, сьогодні, в умовах загроз та викликів, спричинених війною, є одним із пріоритетних і водночас надскладних завдань нашого народу. Залишається для нас екзистенційною і потреба якісного політико-правового розвитку. Для досягнення цих завдань, серед іншого, необхідним є високий рівень правової свідомості та правової культури. Видається, що дієвим чинником його зростання можуть виступати знання і розуміння особливостей та специфіки розвитку правової свідомості та правової культури в історико-правовому контексті.

Особливо яскравою віхою і потужною складовою українського право- та державотворення стала доба Української козацької держави – Гетьманщини. Як одна із ланок тривалого історичного ланцюга, який бере свій початок ще з часів,

що, без сумніву, значно випереджають період Київської Русі, Українська козацька держава виникла не на порожньому, пустельному державно-правовому полі, а стала черговим етапом боротьби за право суб'єктності – спадкоємцем та продовжувачем правових традицій, звичаїв, установок, ідей та цінностей.

Мета статті полягає в окресленні та розкритті змісту таких ціннісних контурів правосвідомості та правової культури Гетьманщини, як справедливість та гуманізм, а відтак обґрунтуванні їх тяглості, зв'язку з попередніми епохами та наступності для майбутніх поколінь. Зрозуміло, що суспільство досліджуваної епохи було становим, а отже ми можемо виокремлювати специфіку аксіологічних орієнтацій різних соціальних груп, однак ставимо за завдання об'єктивувати, головню, спільні цінності, притаманні правосвідомості та правовій культурі усіх структурних складових тогочасного українського соціуму.

Ця стаття ґрунтується на аналізі праць відомих українських науковців (М. Козюбра, Г. Клімова, Ю. Калиновський, В. Шевчук, Н. Яковенко, Н. Старченко, К. Вислобоков, В. Горобець, А. Яковлів тощо), в яких розкрито філософські, юридичні та історичні аспекти правосвідомості та правової культури.

У контексті нашого дослідження розглядатимемо правову культуру в широкому значенні, як систему загальнолюдських і національних цінностей, досягнутих суспільством у правовій сфері, що характеризують рівень його правового прогресу. Під правосвідомістю розумітимемо систему відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей її носіїв, які відображають правову дійсність і оцінне ставлення до неї [3, с. 38]. Дискутуючи про ціннісні орієнтири правосвідомості, головню, опиратимемося на дві її основні форми – інституційну, яка репрезентована у вигляді документів, існуючого права, юридичного закону, тобто має формалізований позитивний правовий характер та неінституційну, яка має недокументальний, неофіційний вигляд і представлена почуттєво-вольовими уявленнями про право [6, с. 84], які фіксуються у теоретичних працях, художній літературі, народній творчості. Правова культура є поняттям більш об'ємним, ніж правосвідомість, адже остання виступає одним із її структурних елементів. Водночас вони взаємозалежні і взаємообумовлюють існування та функціонування одна одної. Правова культура визначає рівень розвитку правосвідомості, водночас правосвідомість впливає на формування того або іншого типу правової культури. Вагомого, системоформуючого значення для правосвідомості і правової культури у всіх їхніх проявах, формах, рівнях, елементах набувають аксіологічні параметри, які пронизують їх наскрізь, з одного боку, формуючи, підносячи їх рівень та якість, а з іншого – виступаючи їх мірилом.

Найважливішою цінністю правосвідомості і правової культури була і є справедливість, яка виступає основою ідеї права, виражає його сутність. Сама етимологія справедливості (від *jus* – право, *justitia* – справедливість) свідчить про те, що ця категорія – це не зовнішній щодо права фактор, на який воно має орієнтуватися, а його атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись у свою протилежність – антиправо (навіть у формі закону) [4, с. 148]. Важливо, що з латини *justitia* перекладається українською мовою або як «справедливість», або як «правосуддя», хоча йдеться про одне й те ж поняття – про справедливість, яка охоплює і правосуддя. Саме тому справедливість як цінність правосвідомості і правової культури виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і, водночас, є визначальним моментом домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей. Право є нормативно закріпленою справедливістю і ґрунтується на ідеї справедливості [6, с. 156].

Досліджуючи світ уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століття, Н. Яковенко доходить висновку, що нормативний порядок, наділений загальноприйнятою легітимністю, і тип соціальної поведінки тогочасного пересічного індивіда, що з нього випливав, були щільно пов'язані з пошануванням права, але не в його політичному чи юридичному вимірі (автор має на увазі позитивістське розуміння права), а в сенсі світопорядку взагалі, тобто права як величини трансцендентної, вічно-справедливої, богоданої». Такий тип правосвідомості вчена називає архаїчним, підкреслюючи його феноменальну стійкість [12, с. 81]. Ставлення до права, як до вічносправедливої, божественної субстанції, що домінувало в свідомості українського соціуму на зламі Середньовіччя і Нового часу, чітко корелюється з відомим висловом І. Канта «Право – найсвятіше, що є у Бога на землі». Своєю чергою відомий дослідник джерел права Гетьманщини К. Вислобок констатує, що напередодні революційних зрушень середини XVII століття «українське посліпство у доктринальному плані свідомо вирізняло: 1) суспільну самостійність/-окремність права як явища; 2) політичний примат права; 3) його нормативність; 4) тяглість; 5) цінність; 6) розвиток на основі суспільної волі і, врешті, 7) сприймало та розуміло право як систему реалізації свободи через посередництво важелів стримувань і обмежень, що у кінцевому підсумку веде до понять справедливості та рівності» [1, с. 358].

Проблеми праворозуміння, цінності права, його сутності і значення були предметом зацікавлення і теоретичного осмислення освічених кіл Гетьманщини. Прикладом неінституційної форми правосвідомості вищого (професійно-теоретичного) рівня виступають політико-правові трактати випускника, а згодом і викладача Києво-Могилянської академії Михайла Козачинського. Передусім йдеться про його «Філософію Арістотеліканства» (1744 року). Основні ідеї, які мають стосунок до ціннісних орієнтирів, чи точніше демонструють ці орієнтири, – це роздуми над проблемою вічного закону («як пізнавального божественного розуму», «найвищий розум, якому завжди треба коритися», «є напрямом усіх актів і рухів»¹ [8]) та часткового закону. Частковий закон у М. Козачинського – це створений закон, який походить від вічного, є його відображенням, черпає з нього все справедливе і правомірне. Він поділяється на природний і довільний. Природний закон у концепції М. Козачинського – це проголошений вічний закон, що переходить у природний. Він «не внесений, а природжений», «природне світло духу», «іскра здорового глузду», «суддя і покажчик добрих і поганих вчинків», «актуальне повеління совісті», «є споконвічний, не змінюється в часі, а залишається незмінним», «порушити його не може навіть Бог». Довільним є закон, який вноситься певним законодавцем. Посилаючись на античних філософів, М. Козачинський уважав, що встановлені закони повинні бути «справедливими, відповідати природі і звичаям батьківщини», бути «корисними кожному», «не таїти непередбаченого», не містити жодної особистої вигоди, а бути написаним заради спільного блага». Автор торкається проблем співвідношення між природним і встановленим законом, їхньої сутності («становище підлеглих залежить від сутності закону»), мети («спільне благо»), властивостей («керувати, забороняти, дозволяти, карати»), призначення, рівності перед законом, обов'язку як правителів, так і підданих дотримуватись та виконувати закони. У своїх роздумах М. Козачинський опирається на твори видатних філософів минулого – Аристотеля, Сенеки, Т. Аквінського,

¹ Тут і далі цитується за виданням: Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. : у 10 т. Т. 4: Спроби реанімації Козацької держави. Київ, 2008. С. 232–258.

Августина, Цицерона, римських юристів Ю. Ліпсія, Г. Гроція, Н. Макіавеллі тощо. В основу своїх етичних і суспільно-політичних поглядів М. Козачинський поклав концепцію «природного права» в її антиабсолютистському варіанті. Керуючись нею, він тлумачив поняття «людської природи» як прагнення людини до самозбереження, що означало її підпорядкування «природним законам», приписав сумління, які відображують основні етичні принципи. Філософ уважав, що лише в суспільному, громадянському стані людський розум і природні права можуть виявитися в найповнішому обсязі. Громадянський стан не перешкоджає, а підсилює дію «природного закону», а тому влада не повинна відчувувати «природні права» громадян на користь державної влади при укладанні «суспільного договору» між підданими і правлячою верхівкою. Така позиція суперечила абсолютистським політико-правовим концепціям і створювала підґрунтя для формування просвітницького розуміння громадянських прав і свобод [9, с. 100–101]. До найважливіших «природних прав» людини Михайло Козачинський зараховував право на життя, право приватної власності і право вибору, а також свободу – «спільне благо всіх і спільна для всіх свобода [...] є від природного права [...] ні панство, ні рабство не розрізняються природою». Відтак, побіжний аналіз концепції, викладеної М. Козачинським у «Філософії Арістотеліканства», демонструє високий рівень правосвідомості в Гетьманщині, принаймні її професійно-наукового сегменту. Вважаємо, що її доцільно розглядати в нерозривній єдності із правосвідомістю українського соціуму, як його віддзеркалення, але на вищому науково-теоретичному рівні.

Цікавим і показовим з погляду аналізу справедливості та її складової правосуддя, як ціннісних орієнтирів правової культури і правосвідомості соціуму Гетьманщини у її неінституційній формі, є поетично-публіцистичні твори українського філософа, поета, козака Харківського полку Семена Климовського «Про правосуддя начальних та бадьорість їхню» та «Про смирення найвищих» (1724 року). В них автор подав художню інтерпретацію ідеалу політичного ладу, ґрунтованого на інтересах соціальних низів і традиційних морально-етичних цінностях, поклавши в основу категорію справедливості і похідної від неї правди. Керуючись ними, мислитель обґрунтовує ідеї рівності всіх людей від природи, необхідності обмеження влади монарха законами, високої ролі правосуддя в суспільному житті, протистояння насильству й деспотії за допомогою права та моралі [7, с. 103]. Висловимо припущення, що автор виклав у поетичній формі не лише власні роздуми, думки, переконання, але й підняв ті ціннісні проблеми (справедливість, правосуддя, правда), що були притаманні на рівні уявлень, почуттів, відчуттів, традицій і його сучасникам, представникам не лише панівної верстви суспільства, а й його ширшим пластам. Вищеназвані аксіологічні орієнтири були закорінені в правосвідомості як козацько-старшинської еліти, так і рядового козацтва, міщанства і навіть селянства з його орієнтацією на вічні християнські чесноти, серед яких правда, милість, справедливість, милосердя, гуманність, рівність відіграють важливу роль. Цілком очевидно, що ці ціннісні орієнтири, успадковані ще від попередньої києворуської та литовсько-польської доби. Вони були як предметом розгляду в працях мислителів попередніх століть, так і проявлялися в реальних вчинках, поведінкових складових правової культури різних станів українського соціуму загалом.

Правосуддя Семен Климовський вважає «усьому світу добропотрібною добродійністю»¹ [8]. Як серце для людського організму, так і правосуддя для держави має «силу [...] утримувати все царство всередині народу» є «богосильним хоронителем» влади, істинним мірилом правління. Правосуддя, як вияв справедливості, прикрашаючи владу «більше чистого золота і вельми коштовного каміння» вділяється «всім високородним і простородним, славним і безславним, багатим та бідним, друзям та ворогам». У питаннях здійснення правосуддя автор керувався загальнохристиянськими цінностями «Судите яким судом, і вас тим засудять [...] Суддям треба так земним достойно творити, мірою змірять діла, на лиця не зріти. Щоб злочитрям не була ображена правда, щоб раділа на суді у нас милість завжди». Причому милість автор трактує крізь призму рівності, справедливості, вона має бути невіддільна різним звабам, «має силу від суду прогнати всі блуди [...] Що їй лиця шановні, всіх рівно приймає, кару рівно багатим і бідним вділяє». Говорячи про сутність милості, автор важливого значення надає проблемі непокараного зла – «[...] милість до злого, на зло ще й інших навчає», тому «правно покаране зло [...] совість лиху виправляє, звичаї поправить, думи лихі віджене і справи лукаві». Окрім справедливої милості, особливо важливою в правосудді, на думку С. Климовського, є правда – «у суді хай правда квітне [...], суд хай буде правий [...] має праведно судить». Гарантом справедливості, правосуддя, чесного і невідкупного суду в С. Климовського виступає правитель, він має «дбати [...] про своїх підвладних [...] з ревністю, аби утвердити й укоренити в родах родів непорушно і неперепинно правосуддя і в усіх ділотвореннях правду». Без правди правитель «недостойний царити». Суголосно ідеям Відродження і Просвітництва звучить завершальна теза мислителя, звернена до правителя «смирними очима почни помічати [...] хоч владу маєш царську, ти також людина!».

Насамкінець відзначимо, що твори С. Климовського адресувалися Петру I та були своєрідним філософським, абстрагованим, у поетичній формі викладеним, але гострим політичним твором-реакцією на факт узурпації влади в Гетьманщині, пов'язаний із арештом її очільника П. Полуботка та членів його уряду (козацької старшини). На думку Валерія Шевчука, ідеї Семена Климовського, «негідного раба, харківського козака», за власним визначенням мислителя, в часи панування деспотії та сваволі, коли судова система відзначалася підкупамі і несправедливими засудами, коли царські сатрапи, зокрема в Україні, відчували себе поза законом і чинили, що хотіли, звучали вельми сміливо [10, с. 144].

Яскравим прикладом прояву правосвідомості в сенсі такого її ціннісного орієнтиру, як справедливість, правосуддя, але вже на інституційному рівні, є відома «Інструкція судам» Д. Апостола. Її аналіз, зрештою як і іншого законодавчого масиву Гетьманщини, водночас підтверджує твердження про тяглість попередніх ідей, положень постулатів у цьому аспекті, адже «Інструкція» ґрунтується на попередніх джерелах права, насамперед Литовському статуті та збірниках магдебурзького права. «Щоб народ у жодному разі ніякими неправдами судом ні від кого обтяжений не був. [...] Чинити апеляцію на неправі й підозрілі суди. [...] Розглядати справи без накладів, і хабарів, і пустошень народу. [...] Звинуваченим неправедно чинити відшкодування. [...] Прихилиючись до більшої справедливості, згідно зі своєю совістю [...] судити повинні». Ідея рівності перед судом втілена у положеннях «Інструкції», які хоч і стосуються обов'язків писаря суду, але можуть

¹ Тут і далі цитується за виданням: Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. : у 10 т. Т. 4: Спроби реанімації Козацької держави. Київ, 2008. С. 157–185.

бути екстрапольовані на судочинство загалом «[...] не дивитися на високі й ниці особи, на владу й гідності, чи без влади зостаючих, на багатого й убогого, на тутешнього і на чужинця, на рідного і на далекого, на друга й недруга» [8, с. 221–232].

Важливою цінністю правової свідомості соціуму Гетьманату був гуманізм. Це мало важливе значення насамперед при здійсненні судочинства. Розширення сфери застосування звичаєвого права козацькими судами в Гетьманщині, робило доволі виразною рисою судочинства схильність до заміни досить жорстоких покарань, у тому числі і смертної кари, передбачених Литовським статутом і збірниками магдебурзького права, на більш поблажливі і гуманні майнові та грошові покарання. Права, за якими судиться малоросійський народ (Кодекс 1743 року), вносить цю практику, зазначаючи, що у виняткових випадках суддя міг призначити покарання м'якше, ніж це передбачалося законом. Одним із таких випадків, до прикладу, було вчинення дрібної крадіжки від «...скрути великого голоду чи від легковажності, що в малолітстві буває, чи якогось іншого випадку, як, наприклад, з намовляння чого трапляється, по п'яні...» [5, с. 49].

У судовій практиці Гетьманщини, безумовно, у тому числі і через вкорінення у правосвідомість соціуму цінностей гуманізму, справедливості, мирного вирішення конфліктів, доволі поширеним явищем було завершення розгляду справ примиренням сторін. Примирення могло відбуватися як за участю суду (так зване судове замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту доведена, а постраждалому відшкодовуються матеріальні і моральні збитки), так і з ініціативи сторін, без втручання суддів – так зване «прощене добровольне» [2, с. 250]. Традиції полюбовних або приятельських судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли в норми Литовських Статутів та інших кодифікацій. Ними широко послуговувався загал як Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, так і Гетьманщини. Опираючись на матеріали судових справ другої половини XVII століття, В. Горобець доходить висновку, що сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалася лише дрібними побутовими конфліктами, іноді йшлося і про досить тяжкі злочини, наприклад, убивство [2, с. 252]. На інституційному рівні в Гетьманщині положення про примирення, що ґрунтуються на моральних цінностях були закріплені у Кодексі 1743 року. У злочинах проти особи, в тому числі вбивстві, чи проти власності законодавець допускає, що вона має право, керуючись «християнською незлопам'ятністю» примиритися з винуватим і не подавати позовної заяви. Якщо ж заяву вже було подано, то у більшості таких випадків потерпілий, керуючись милосердям, мав право з дозволу суду примиритися з винуватим, або не наполягати на смертній карі для винуватого, за винятком умисних важких злочинів (наприклад, розбій поєднаний з убивством) [5, с. 48].

На думку К. Вислобокова, саме ціннісна орієнтованість козацької старшини, багато в чому спільна й для міського середовища, зумовила розширення громадянського (правового) соціуму в період Гетьманщини [1, с. 363]. Лави повноправних громадян – козацької старшини, міського населення та духовенства (власне носіїв традицій, цінностей) – поповнилися величезною кількістю простого козацтва, у недавньому минулому – особисто залежних селян. Це середовище не знало писаного права й у ньому, очевидно, панував звичай [1, с. 357]. Саме тому в Гетьманщині розширюється сфера застосування звичаєвого права, порівняно з попереднім литовсько-польським періодом. Його норми зберігалися в народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття і відчуття правди та справедливості, свідомості обов'язку чинити так, як указують звичаї. Власне правова свідомість селянства і рядового козацтва як прояв високого рівня правової

культури була закорінена в право, адже як вже було зазначено вище, воно (право) сприймалося ними як боже веління, опора світопорядку, величина вічносправедлива.

Український історик права А. Яковлів, дослідивши архівні матеріали щодо діяльності українських судів, стверджував, що не тільки судді (що само собою зрозуміло), але й сторони та громада на суді під час процесу виявляли досконале знання українського звичаєвого права; сторони у процесі часто цитували правові норми, переказуючи їх зміст у стислих реченнях. Шляхом постійного вживання протягом довгого часу ці речення перетворилися в стислі, але незвичайно змістовні, красномовні формули, в яких викристалізувалися основні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості. Ці правні формули увійшли згодом до загального вжитку українського народу та стали народними приказками [13, с. 235]. Аналіз їх змісту дає можливість пізнати принципи, підґрунтя та ціннісні орієнтації правосвідомості та правової культури українського народу. Так, наприклад, приказка «без суда і права» вказує на усвідомлення цінності провідної ролі права й суду як регуляторів суспільних відносин. Не самоуправство, а суд і право – засоби цивілізованого вирішення конфліктів у суспільстві. Приказка «суд сквапливий – рідко буває справедливий» дає уявлення про такий аспект справедливого вирішення справи як винесення судом рішення на основі доведеного і належно обґрунтованого звинувачення, а також про неупередженість та об'єктивність судочинства. Приказка «добра справа не потребує суду» – демонструє необхідність відповідальності лише за протиправні учинки. Приказки «правда не втоне в воді, не згорить в огні», «правда з дна моря виринає, а неправда потопає» походять із давньої доби, коли на суді вживали як доказ «муки» гарячим залізом і водою [13, с. 235] та яскраво ілюструють відношення до такої ціннісної категорії, як правда. Приказки «карай, та назад оглядайся», «винного двома батогами не б'ють», «ай над винним добро б часом ужаліти» висловлюють принцип гуманізму, милосердя загалом та відповідність між проступком і покаранням за нього зокрема. Приказка «силою не дають, силою однімають» або «силою одняти – однімеш, а дати – не даси» містить принцип переваги сили права над правом сили. Загалом народна правосвідомість об'єктивована у проаналізованих прислів'ях демонструє силу й значення правових цінностей, переданих минулими поколіннями українського народу.

Притаманні українській спільноті періоду Гетьманщини правові цінності, успадковані від попередньої русько-литовсько-польської епохи, формували національний правовий імунітет, зумовлюючи неприйняття російської правової реальності. Проте у процесі наступу на українську державність, російська правова агресія поступово проникала в національну правову систему, крок за кроком деформувала її інститути, основоположні засади та цінності, а відтак і правову свідомість і правову культуру. Прикладом, який яскраво ілюструє окреслену проблему, може слугувати практика так званого «слова і діла». Принципи розслідування та судочинства у Московській державі суттєво відрізнялися від українських за своїм характером та змістом. Особисте зізнання, перевірене чи здобуте катуванням, покарання без доведення, на основі доносу, наклепу тощо – притаманні російській правовій системі, українська ж – орієнтувалася на речові докази, документи, ставку віч-на-віч. Проголошення процедури «слова і діла» фактично дозволяло без правових доказів, лише на підставі усного чи письмового доносу, заарештувати та засудити людину, передусім в політичних справах. У Московії цей інститут слугував ефективним інструментом тотального контролю держави над громадою, українське ж суспільство до другої половини – кінця XVII століття практично не зустрічалося з таким явищем. У зв'язку з такою практикою і її поширенням у добу Руїни, а особливо в після-

мазепинські часи, населення Гетьманщини не лише інкорпоровувалося в невластиву їй у такому жорстокому вигляді систему політичного судочинства, але й вимушене було змінювати свою правову поведінку під тиском нових умов. Поступово поширюючись, така ганебна практика укорінюється в правовій системі Гетьманщини. Якщо на початку в ній були задіяні представники еліти – козацької старшини, то згодом і всі верстви населення. Це явище спричинило відчутно негативний вплив на характер правової свідомості українства впродовж наступних періодів [11, с. 140–158].

Загалом проаналізовані ціннісні орієнтири правосвідомості і правової культури українського народу періоду Гетьманщини унаочнюють і виразно викристалізовують причину існування нерозв'язних і глибинних цивілізаційних суперечностей між українцями – оборонцями своїх, а разом і європейських прав, цінностей, свобод, вольностей, та московськими чи сучасним російським тиранами. Московія, а відтак і Росія, по суті своїй є державою цілком іншої природи, де значення не мають ні право, ні закони, ні права, ні вольності, ні домовленості, а передусім воля царя (колишнього чи теперішнього), яка в правосвідомості росіян і в їхній правовій культурі ґрунтується на ідеї тиранського правління, де право, закони, договірні умови вважалися похідними від його волі. Можна проголосити в законах універсальні цінності та ідеали, але справжня сутність, деформованість цінностей, традиції суспільства залишаються майже незмінними (варварськими) вже упродовж сотень років, оскільки кореняться в ментальності, традиціях, а відтак правосвідомості та правовій культурі росіян.

Отже доходимо висновку, що в правовій системі Гетьманщини чітко відстежується спадкоємність ціннісних маркерів на рівні усіх її складових частин, у тому числі і правосвідомості та правової культури. Уявлення, відчуття, оцінки, погляди, теорії, ідеї представників українського соціуму щодо справедливості та гуманізму, як на ту епоху, були доволі прогресивними і відображали європейський стиль мислення.

Погоджуючись із тим, що незалежна Україна та її правова система можуть існувати лише в європейському цивілізаційно-ментальному вимірі, водночас варто усвідомлювати, що європейські право- і державотворчі цінності генетично притаманні нашому народу й торували свій шлях, вкорінюючись у національну свідомість, набуваючи нового змістовного наповнення (хоч і не завжди по висхідній), упродовж довгого, нелегкого, а подекуди і трагічного шляху національного праводержавотворення. Наша держава і наш народ нині перебувають на шляху свого повернення додому, до Європи і європейських цінностей, виборюючи це право в буквальному розумінні на полі бою, ціною тисяч життів. І хоча на досягнення кінцевої мети – повноправного членства в європейській і євроатлантичній спільноті – істотно впливає низка негативних чинників, віримо, що Україна впорається з цими проблемами. І не в останню чергу завдяки тому, що європейські правові цінності не є для нас недосяжними ідеалами, а стали корінною, органічною складовою правової культури та правосвідомості українського народу ще на попередніх історичних етапах українського державо- та правотворення, а відтак потрібно просто «повернутися до них лицем».

Список використаних джерел

1. Вислобоков К. Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття. *До джерел*. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ ; Lviv, 2004. Т. I. С. 351–377.
2. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

3. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання. Актуальні питання інноваційного розвитку. 2012. № 2. С. 35–41.
4. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
5. Моряк-Протопопова Х. М. Християнські цінності як базові цінності Кодексу 1743 р. (вибрані аспекти). Вісник Львівського університету. Серія юрид. 2021. Вип. 73. С. 44–53.
6. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків : Право, 2009. 352 с.
7. Сліпущко О., Щелкунова О. Українські письменники-просвітники про природне право особистості. Слово і Час. 2018. № 4. С. 101–108.
8. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст. : у 10 т. Т. 4: Спроби реанімації Козацької держави. Київ : Основи, 2008. 528 с.
9. Філософська думка в Україні : Бібліографічний словник / В. С. Горський [та ін.]; ред.-упоряд. М. Л. Ткачук. Київ : Пульсари, 2002. 244 с.
10. Шевчук В. Суспільно-політичний думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття. Тисяча років української суспільно-політичної думки. Київ : Дніпро, 2001. Т. IV. Кн. 1. С. 7–188.
11. Шевчук Л. Е., Шевчук Т. П. Основоположні засади та чинники формування національної правової системи в українській козацькій державі – Гетьманщині. *Право України*. 2020. № 1. С. 140–158.
12. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.. Київ : Критика, 2002. 416 с.
13. Яковлів А. Українське право. *Українська культура* : Лекції / за редакцією Дмитра Антоновича. Київ : Либідь, 1993. С. 222–237.

References

1. Vyslobokov, K. (2004). Deiaci aspekty pravovoi systemy Het'manschyny i nevidomyj spysok normatyvnoi zbirky XVIII stolittia. *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody joho 70-richchia*. Kyiv Lviv, 1, 351–377.
2. Horobets', V. (2009). *Vlada ta sotsium Het'manatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsial'noi istorii rann'omodernoï Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
3. Klimova, H. P. (2012). Pravovidomist': do teorii pytannia. *Aktual'ni pytannia innovatsijnoho rozvytku*, 2, 35–41.
4. Koziubra, M. (2017). Pryntsyipy prava: metodolohichni pidkhody do rozuminnia pryrody ta klasyfikatsii v umovakh suchasnykh hlobalizatsijnykh transformatsij. *Pravo Ukrainy*, 11, 142–164.
5. Moriak-Protopyova, Kh. M. (2021). Khrystyians'ki tsinnosti iak bazovi tsinnosti Kodeksu 1743 r. (vybrani aspekty). *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii iurydychna*, 73, 44–53.
6. *Pravovidomist' i pravova kul'tura iak bazovi chynnyky derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini*. (2009). Kharkiv. Pravo.
7. Slipushko, O., Schelkunova, O. (2018). Ukrain's'ki pys'mennyky-prosvitnyky pro pryrodne pravo osobystosti. *Slovo i Chas*, 4, 101–108.
8. *Ukraina: antolohiia pam'iatok derzhavotvorennia, X – XX st.* (2008). Kyiv. Osnyvy, 4.
9. *Filosofs'ka dumka v Ukraini: Bibliografichnyj slovnyk*. (2002). Kyiv. Pul'sary.
10. Shevchuk, V. (2001). *Suspil'no-politychnyj dumka v Ukraini vid 1710-ho po 90-ti roky XVIII stolittia*. (Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky). Kyiv. Dnipro, 4. Kn. 1, 7–188.
11. Shevchuk, L. E., Shevchuk, T. P. (2020). Osnovopolozhni zasady ta chynnyky formuvannia natsional'noi pravovoi systemy v ukrains'kij kozats'kij derzhavi – Het'manschyni. *Pravo Ukrainy*, 1, 140–158.

12. Yakovenko, N. (2002). *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uivavlenn' ta idej v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. Krytyka.
13. Yakovliv, A. (1993). *Ukrains'ke pravo. Ukrains'ka kul'tura :Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha.* Kyiv. Lybid', 222–237

JUSTICE AND HUMANISM AS VALUE GUIDELINES OF LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE OF THE HETMANATE

Liliana Shevchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: liliana.shevchuk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-0502-8251*

The article is devoted to the analysis of such value guidelines of legal awareness and legal culture of the Hetmanate as justice and humanism. Their durability, connection with previous eras, and continuity for future generations are substantiated. Stating that the society of the studied era was stratified, and therefore the axiological orientations of different social groups could differ, the author mainly considers the common values inherent in the legal awareness and legal culture of all structural components of the Ukrainian society at that time, namely fairness, truth, justice, humanism. Attention is focused on the fact that these values constitute the basis of the idea of law, express its essence, and this is how law was perceived by Ukrainian society – as God's command, the support of the world order, the eternally just value. This testified to the high level of its legal awareness and legal culture.

The content of the axiological guidelines of legal awareness and legal culture of the Hetmanate is illustrated through the analysis of legal acts, monuments of legal thought, poetic and journalistic works, folk art. In particular, they include the 1743 Code "Laws for which the Little Russian people are judged", the 1730 Instruction to the Courts of Hetman D. Apostol, the political and legal treatise of the graduate and later teacher of the Kyiv-Mohyla Academy Mykhailo Kozachynskyy "Philosophy of Aristotelianism" (1744), works of the Ukrainian philosopher, poet, cossack Semen Klymovskyy. Folk art is represented by Ukrainian proverbs and sayings, which give an idea of the everyday level of legal awareness, feelings, views, ideas of Ukrainians regarding law, its meaning and value characteristics.

Based on the results of the research, it is concluded that such value categories as fairness, justice, and humanism were rooted in the legal awareness and legal culture of both the Cossack-elderly elite and the ordinary Cossacks, the bourgeoisie, and even the peasantry with its orientation to eternal Christian virtues, among which truth, justice, mercy, humanity, equality play an important role. Such ideas were not formed in an empty place, but were inherited from the previous Kyiv-Rus' and Lithuanian-Polish eras.

Therefore, the succession of value markers at the level of all its constituent parts, including legal awareness and legal culture, is clearly tracked in the legal system of the Hetmanate. The perceptions, feelings, evaluations, views, theories, ideas of representatives of Ukrainian society regarding justice and humanism, as for that era, were quite progressive and reflected the European style of thinking.

Keywords: Ukrainian statehood, law, justice, legal system, axiology.

*Стаття: надійшла до редакції 15.02.2023
прийнята до друку 16.05.2023*